

УДК 930.22

В. В. Бездрабко

ДОКУМЕНТОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ АНДРІЯ ВВЕДЕНСЬКОГО

Ідеться про формування та особливості наукових поглядів професора А.О. Введенського на походження і розвиток документознавства. Перебуваючи під впливом ідей дипломатики, історик робить висновок про подібність об'єктно-предметної сфери документознавства й дипломатики. Підміна понять "документознавство", "дипломатика", "джерелознавство" детермінує хибні міркування про їх зміст. Це було пов'язано з переглядом традиційних уявлень про об'єкт досліджень дипломатики і джерелознавства через розширення кола джерел і потрапляння в поле уваги дослідників тих, які перебувають у динамічному стані, або мають інші відмінні від усталеного сприйняття сутнісні характеристики. Документознавчі погляди А.О. Введенського віддзеркалюють особливість цього історичного моменту.

Ключові слова: документознавство, джерелознавство, дипломатика, документ, джерело

Останніми десятиліттями помітний інтерес в українській історіографії викликає неординарна постать професора історії, життя якого тісно пов'язано з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Андрія Олександровича Введенського (1890–1965). Він став героєм багатьох біографічних розвідок і присвят-монографій [1, с. 82–104; 14, с. 126–146]. Проте окремі наукові погляди історика залишаються поза увагою фахівців. Тому маємо бажання заповнити ще одну лауну в історії ідей професора про документознавство, що в середині 1950-х – 1960-х рр. переживало становлення і стало об'єктом уваги міркувань дослідника.

Він був випускником Петроградського університету (1920), а ще багаторічним слухачем семінару з дипломатики О.С. Лаппа-Данилевського (1913–1916). Можливість вчитися кращим зразкам організації дослідницької роботи та побудові струнких методологічних конструкцій вплинула на формування Введенського як історика. Семінар Лаппа-Данилевського визначив ще один напрям його наукових пошуків. Незважаючи на скориговану часом зміну уподобань, спеціальні історичні дисципліни (СІД) завжди залишалися в колі найближчих його інтересів, а тривала робота з архівними документами над працею життя – історією торгового дому Строганових, живила до них цікавість. 1927 р. датується публікація "З минулого російської дипломатики" [10], в якій представлено роздуми автора стосовно лекційного курсу з дипломатики, прочитаного проф. К. Пауловичем у Харківському імператорському університеті на початку XIX ст. Як виявилось згодом, стаття започаткувала цикл творів, що відкрили мало відомі сторінки історії дипломатики. Проте після важкої й далеко неоднозначної полеміки із М.П. Лихачовим на початку 1930-х рр., формально пов'язаної з фальшуванням документів у середньовічному Московському царстві, Введенський на деякий час відходить від студіювань дипломатики.

У Київському університеті, на порозі якого дослідник з'являється в 1938 р., А.О. Введенський повертається до улюблених тем, пов'язаних із СІД [3, 7]. 1951 р. Введенський успішно витримав конкурс на заміщення вакантної посади – професора кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, хоча й мав паралельно викладати на кафедрі історії СРСР. Спочатку це були окремі лапідарні нотатки із СІД [4, 7, 8], які згодом "виліпилися" в розгорнуті тематичні дослідження [6, 9]. Саме на тлі студій із дипломатики уявляються документознавчі погляди А.О. Введенського.

1958 р. була завершена й оприлюднена багаторічна та неоднозначного змісту праця, присвячена російському історикові В.О. Ключевському та його студіям із дипломатики [9]. На цю ключову академічну постать історичної науки XIX–XX ст., видатного учня С.М. Соловйова, вибір випав не випадково і пояснюється особливим ставленням до Ключевського, котрий "одним із перших [...] запропонував по суті вірну методику вивчення актів в їх історичному розвитку, намагався викрити своєрідність структурного складу актів, відзначив труднощі вивчення структури актів і правильно сформулював" завдання дипломатики [9, с. 115]. Зауважмо, на відміну від полемічних публікацій початку 1930-х рр., Введенський уникнув зневажливого, негативного тону стосовно Ключевського, справедливо віддавши данину його здобуткам на джерелознавчій і дипломатистичній ниві.

Цього ж року у "Віснику Київського університету" з'явилася стаття А.О. Введенського "Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII ст." [6], яка містить раніше висловлені міркування щодо документознавства як дипломатики, частини джерелознавства, позбавленої класовості, що займається виявленням підроблених і оригінальних актів [6, с. 87]. Ж. Мабільйон проголошується основоположником "дворянського документознавства" на підставі його головного завдання – "відрізнення дійсних і фіктивних дипломів" [6, с. 87]. Навряд чи можна говорити про відмінність у звучанні ідей порівняно з тими, що були заявлені у відомій гострій дискусії із М.П. Лихачовим 1934 р. на сторінках збірника "Проблеми источниковедения". Особливо тоді, коли Введенський намагається визначити пріоритети "марксистського документознавства". Керуючись бажанням підкреслити його переваги над "буржуазною дипломатикою", історик оголошує про виняткові можливості дисципліни, а саме: побудову науки, здатної мати "класовий" зміст і бути "гострим знаряддям класової боротьби, а не безхребетною технікою історичного дослідження" [6, с. 87]. Тут треба відверто заявити, що зроблене ним "викриття помилковості буржуазної історіографії" про дипломатику як дослідницьку методу заплутує уважного дослідника, оскільки саме класовість дворянської / буржуазної дипломатики в 1930-х рр. звучить як головне звинувачення проти її провідників.

Давно відомо, що ознакою ретроспективного й перспективного бачення розвитку будь-якої науки є періодизація її еволюції. А.О. Введенський виокремлює чотири історичних періоди: 1) емпіричний етап розвитку документознавства (XIV–XV/ XVI ст.); 2) становлення наукової системи критики джерел (XVII–XVIII ст.); 3) зародження традиційного російського документознавства як галузі знань (XIX – початок XX ст.) і 4) розвиток радянського документознавства як науки (XX ст.) [6]. Незалежно від відтинку часу дослідник орієнтується лише на еволюцію критики джерел, продукovanу одинаками-ерудитами, високоосвіченими церковними діячами, представниками монастирських корпорацій, чернечих орденів і академічними кабінетними вченими. Хоча така періодизація відповідає логіці розвитку будь-якої науки, втім не є стрункою за будовою.

Ідеться про підміну понять: “діловодство”, “дипломатика”, “документознавство”. Діловодство, як практична частина документознавства, є сферою роботи з оперативною управлінською документацією, у той час, коли дипломатика чи джерелознавство традиційно орієнтовані на студіювання інших джерел. До того ж, хронологічно становлення документознавства традиційно датують серединою 1950-х – 1960-ми рр., оскільки “удавнювати” його історію ні логічних, ні формальних підстав немає. Щодо дипломатики, то об’єктом її інтересів завжди були давні правові акти. І лише в XX ст. верхню хронологічну межу об’єктові сфери вирішили “підняти” до сучасних правових документів, що й призвело до плутанини між документознавством і дипломатикою.

Особливу увагу у статті Введенський приділив першим двом періодам розвитку дипломатики. На початку нарису автор стверджує про потреби канцелярської практики як рушійну силу “становлення документознавства”. Проте згодом, удаючись до біографічних нотаток про поморського книжника Андрія Денисова, котрий викрив фальсифікат “Соборное деяние на еретика арменина Мартина” в “Поморских ответах” і вперше, на думку А.О. Введенського, теоретизував емпіричні прийоми роботи з джерелами, він розкриває значення й роль теоретичного освоєння практики для розвитку галузі, коли із “загального документознавства” виокремлюються палеографія та дипломатика як окремі науки, а вивчення документів набуває системності: єдності критики зовнішньої та внутрішньої.

Коментуючи ієрархію відносин між документознавством і дипломатикою, документознавством і палеографією, зауважимо на складній їхній розстановці. Проте незаперечним фактом залишається визнання емпіричного, а за тим теоретичного оформлення єдиної науки про документ, у сонмі якої згодом виокремлюються спеціальні напрями – допоміжні історичні дисципліни (дипломатика, палеографія, сфрагістика тощо). Отже, незважаючи на умовність окремих положень викладу Введенського, загалом відзначимо тяглість переконань ученого, які перегукуються із задекларованими в 1920-х рр. Низка ототожнень документознавства й дипломатики так само походить із тих часів, коли М.М. Коробков першим актуалізував у середовищі істориків тему необхідності й важливості розвитку науки про сучасні (а не лише давні) правові документи, запропонувавши для неї назву. Саме ця ідея вченого стане вузловою на етапі його становлення у стінах Московського державного історико-архівного інституту.

Документознавчі погляди А.О. Введенський оприлюднює й на сторінках “учбового посібника для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів”, – “Допоміжні історичні дисципліни” (1963), у розділі “Дипломатика” [12]. Відразу відмітимо ідеологічну заангажованість нарису, що підтверджується наскрізним порівнянням “буржуазної” російської, західноєвропейської й радянської дипломатики. Набір смислових словосполучень і тверджень при цьому є типовим: позбавлена класовості дисципліна може обслуговувати “реакційні та прогресивні напрями в історії”; радянська наука “викрила брехливість буржуазного розуміння дипломатики”, яка склалася “в умовах класової боротьби реакційних джерелознавців з прогресивними буржуазними документознавцями” тощо [12, с. 104–105].

Розділ “Дипломатика” А.О. Введенського – підсумування студіювання історії, теорії дисципліни, архівної практики, що накладаються на нову форму їх представлення. Введенський з особливим пієтетом ставився до історичних джерел, позиціонуючи себе прихильником неокантіанства. Звідси походить особлива увага до суб’єктивного начала в творенні та студіюванні документа. Пізніші праці підкреслено насичені заполітизованими коментарями проблеми дослідження джерел, що, скоріше за все, слід розглядати даниною часу, а не справжніми переконаннями. Наприкінці життя Введенський сприймав дипломатику наукою, що складає спеціальну частину загального історичного джерелознавства та вивчає акти з правовим і нормативним змістом [12, с. 104]. Такий підхід до визначення співвідношення між ними умотивований характерною для київської школи теорією загального джерелознавства, тезово викладеної в цьому ж посібнику В.І. Стрельським.

Розуміючи під дипломатикою спеціальну частину “загального історичного джерелознавства, що вивчає акти з юридичним, нормативним змістом” [12, с. 104], професор пов’язує її зі слугуванням суто практичній меті – встановленню вірогідності, достовірності актів. Це вказує на дотримання Введенським класичних мабільйонівських пояснень змісту дипломатики (незважаючи на їх критику в 1930-х рр.), як прикладної сфери наукових пошуків. Називаючи акт частиною документа, а дипломатику – складовою

¹ Роз’яснення дипломатики – не єдиний термінологічний відступ в однойменному нариси А.О. Введенського. Так само короткими тлумаченнями відзначено терміни “диплом”, “акт”, “документ”. Якщо у випадку пояснення диплома чітко відстежується буквальноне дефініціювання лексеми як давньогрецького слова у значенні “здвосний”, “подвосний”, то рецепції стосовно “акта” і “документа” виглядають більш концепційно.

джерелознавства, що досліджує історичні джерела, зокрема “всі писані документи”, вчений відстоює сприйняття дисципліни як галузі спеціального, критичного документознавства (виокремлено – В.Б.) [12, с. 104–105]. Отже, зміст дипломатики чітко окреслюють завдання, які, на думку Введенського, полягають у встановленні вірогідності джерел, виявленні підроблених або фальшованих документів, усуненні недостовірності “фактів або подій, викладених у таких актах” [12, с. 104–105]. Примітно, що їх дослідник розглядав непридатними для об’єктивного відтворення історичного процесу.

Тоді ж з’являється інше навчальне видання, у якому А.О. Введенський одноосібно виступив автором – “Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)” (1963) [5]. Він став своєрідним зібранням більшості історичних, теоретичних та історіографічних праць, проведених у руслі дипломатики. Саме тому структура представлення “документального джерелознавства” як науки не відповідає усталеним, класичним канонам, навіть, незважаючи на жанр навчального видання – курс лекцій. Одна з лекцій – “Зарождение и развитие документоведения в России в XV–XVIII вв.”. Особливий інтерес викликає характеристика загальних засад дипломатики як науки. Пліуралістичний методологічний підхід до викладу спостережень яскраво виразається багатим фактичним матеріалом і численними, часом суперечливими ідеями, народженими бажанням скласти струнку теорію дисципліни. Цікавими є судження автора щодо означення сутності й значення науки. Терміни “дипломатика”, “документальне джерелознавство”, “спеціальне документознавство”, “критичне документознавство”, “документознавство” для Введенського рівнозначні. Логіка міркувань ученого базується на тлумаченні дипломатики як науки про акти. Останні, безперечно, є письмовими документами, а тому ототожнення дипломатики і документального джерелознавства, на думку А.О. Введенського, не позбавлено сенсу. Критика актів – суть не тільки дипломатики, але й “критичного документознавства”, орієнтованого на виявлення “достовірності, правдивості, відповідності часу, до якого вони [акти] належать, встановлення їх оригінальності чи підробленості” [5, с. 4].

Висновуючи міркування із цього положення, професор доводить синонімію термінів “критичне документознавство” чи “документознавство” і “дипломатика”, що переконує нас у подібності його міркувань до позиції С.М. Каштанова. Утім, якщо розуміти під критичним – історичне документознавство, яке варто вважати галуззю спеціального, тоді робиться можливим свіжий теоретичний погляд на документознавчі ідеї історика та їх “споживання” в історіографічному вимірі галузі. Проте, на відміну від російського колеги, Введенський не робить додаткових коментарів, які дозволяють зрозуміти, що подібне прирівнювання – умовне і стосується лише історичного документознавства. Незвичним виглядає сміливе оперування ним іншою синонімічною парою – “документознавець” і “джерелознавець”. Цей факт додатково підкреслює впевненість А.О. Введенського у справедливості власних підходів стосовно визначення змісту поняття “документознавство” і “джерелознавство”.

Це призвело до висунування початків документознавства, як зазначалося вище, із XV ст., коли в “епоху утворення і становлення національних централізованих держав у Західній [...] і Східній Європі виникають [...] державні органи управління з їх канцеляріями” [5, с. 28–29]. Мотивуючи активне проведення канцелярської й судової експертизи документів зростанням документального обсягу і збільшенням фальшованої документації, Введенський зауважує на винятковому значенні “документознавців” для розвитку інституту приватної власності й держави, які накопичують, розвивають, підтримують традиції “зовнішньої критики документів: датування згідно з сортами паперу з філігранями; особливості різнобарв’я чорнил; характер почерків скорописного письма; способи кріплення печаток, емблематика на печатках” та внутрішньої – “за їх структурним, формулярним аналізом, анахронізмами в тексті документів” тощо [5, с. 29]. Визнаючи пізні середньовіччя часом накопичення емпіричних прийомів критики документів, практичних надбань не одного покоління “знавців-експертів”, дослідник вважає його невід’ємною частиною історії документознавства, дипломатики, на основі якої пізніше розбудується теорія науки.

Якісні зрушення, на думку професора, наступають у XIX ст., коли формуються окремі допоміжні історичні дисципліни як складові універсального документознавства, – палеографія, дипломатика, сфрагістика, генеалогія та ін. [5, с. 29]. Оцінюючи погляди Введенського щодо часу виникнення документознавства, визнаймо раціональну виваженість міркувань стосовно вагомості прикладних знань, набутих у дипломатії, інших наукових галузях, які спеціалізуються на вивченні історичних документів, для формування теорії дисципліни. Сучасні дослідники не заперечують її значущість для розвитку модерних документознавчих ідей, пролонгуючи життя міркуванням науковця [13, с. 27].

Окреслення кола найважливіших наукових дисциплін для розвитку дипломатики, або ж критичного (практичного) документознавства (в розумінні А.О. Введенського), супроводжується аргументованими висновками їх зв’язків, що дозволило з-поміж інших “впливових” галузей знань назвати хронологію, метрологію, історичну географію, емблематику, генеалогію, нумізматику та особливо поцінувати архівознавство й археографію. Саме з ними учений пов’язував найбільші сподівання для розвитку дипломатики й документознавства.

Багато ідей, репрезентованих дослідником у навчальному виданні, виглядають невиправдано беззастережними. Незважаючи на це, посібник Введенського “Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)” став помітним історіографічним фактом, що потребує додаткового вивчення з метою розгорнутого виявлення залежностей між спеціальними галузями історичної науки, меж між ними.

Отже, спеціальні історичні дисципліни посіли особливе місце в творчості А.О. Введенського. Йому вдалося відбутися учнем неординарних учених початку XX ст. – О.С. Лаппа-Данилевського [15],

С.В. Рождественського [11], О.Є. Преснякова [2], та запропонувати позитивістсько-марксистську версію дипломатики з елементами неокантіанства, публічно визнавши, засудивши і знову визнавши наукові здобутки учителів. Змінність поглядів диктувалася часом, відомими політичними обставинами й офіційними вказівками. Проте незаперечним фактом з усної історії (спогади, наприклад, учнів) залишається дослідницька, орієнтована на різнопланові історичні джерела, сумлінність, у першу чергу, та особисте неприязне ставлення до кон'юнктурних вторгнень у науку [14, с. 94–104]. Навряд чи можна вважати Введенського “повноцінним” марксистом, адже незважаючи на зроблені ним публічні заяви, притаманна йому методика дослідження й масковані під “правильні словеса” світоглядні установки вирізняють його на тлі “червоної професури”. Чого історик не передбачив, то це того, що доволі обережні засудження-коментарі до праць знавців СІД (наприклад, О.С. Лаппа-Данилевського, М.П. Лихачова) знайдуть у його тексті опосередковане підтвердження їхньої правоти. І хоча документознавчі погляди Введенського не є беззастережними, проте заслуговують на увагу як факт генеалогії науки про документ.

Джерела та література

1. Бездрабко В. Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти / Валентина Бездрабко. – Київ, 2010. – 208 с.
2. Брачев В.С. А.Е. Пресняков и Петербургская историческая школа / В.С. Брачев. – Санкт-Петербург : Астерион, 2011. – 239 с.
3. Введенский А.А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов / А.А. Введенский // Вопр. архивоведения. – Москва, 1962. – № 2. – С. 28–31.
4. Введенский А.А. Критика буржуазно-объективистских воззрений В.О. Ключевского на изучение актового материала как исторического источника / А.А. Введенский // IX наук. сесія [Київ. держ. ун-ту] : тези доп. Секція історії. – Київ, 1952. – С. 26–28.
5. Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика): учеб. пособие / А.А. Введенский. – Киев : изд-во КГУ, 1963. – 220 с.
6. Введенський А.О. Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII вв. / А.О. Введенський // Вісн. Київ. ун-ту. – Серія історія та філософії. – 1958. – Вип. 1. – С. 87–94.
7. Введенський А.О. Значення допоміжних історичних наук для історичного дослідження // XV наук. сесія [Київ. держ. ун-ту] : тези доп. Секція історії / А.О. Введенський. – Київ, 1958.
8. Введенский А.А. Зарождение и развитие национальной русской дипломатики в XV – начале XVIII в. / А.А. Введенский // VIII наук. сесія [Київ. держ. ун-ту] : тези доп. Секція історії. – Київ, 1951. – С. 24–26.
9. Введенський А.О. Питання дипломатики в працях В.О. Ключевського / А.О. Введенський // Укр. іст. журн. – 1959. – № 1. – С. 106–115.
10. Введенський А. З минулого російської дипломатики / А. Введенський // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – Київ, 1927. – С. 922–937. – (Зб. іст.-філол. від. УАН; № 51, вип. 1)
11. Груздева Е.Н. Петербургский историк Сергей Васильевич Рождественский [к 140-летию со дня рождения историка] / Е.Н. Груздева. – Санкт-Петербург : изд-во РПГУ, 2008. – 199 с.
12. Допоміжні історичні дисципліни: навч. посібник / Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. – Київ : Рад. школа, 1963. – 208 с.
13. Кулешов С.Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи / С.Г. Кулешов / Держкомархів України ; УДНДІАСД ; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ : ДАКККіМ, 2000. – 167 с.
14. Професор Андрій Введенський: монографія / наук. ред. І.Н. Войцехівська. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2013. – 136 с.
15. Ростовцев Е.А. А.С. Лаппо-Данилевский и петербургская историческая школа = А. А. S. Lappo-danilevskii and St. Petersburg Historical School / Ростовцев Е.А. – Рязань : НРИИ, 2004.

Bezdrabko V. V. Andriy Vvedensky's Opinions in the area of document science

We are talking about the formation and characteristics of scientific views of Professor A. Vvedensky on the origin and development of document science. Under the influence of diplomatics the historian concludes the similarities object-subject area of document science and diplomatics. Changing concepts “document science”, “diplomatics”, “source study” determined to the false reasoning of their content. This was due to revision of traditional notions of object of study in diplomatics and source study by expanding the range of sources and getting into the field of attention of researchers who were in a dynamic state, or had other different from the established perception of essential characteristics. Andriy Vvedensky's opinions in the area of document science reflect feature of this historical moment.

Key words: document science, source study, diplomatics, document, source

Бездрабко В. В. Документоведческие взгляды Андрея Введенского

Речь идет о формировании и особенности научных взглядов профессора А.А. Введенского на происхождение и развитие документоведения. Находясь под влиянием идей дипломатики, историк делает вывод о сходстве объектно-предметной области документоведения и дипломатики. Подмена понятий “документоведение”, “дипломатика”, “источниковедение” детерминирует ложные рассуждения об их содержании. Это было связано с пересмотром традиционных представлений об объекте исследованной дипломатики и источниковедения через расширение круга источников и попадание в поле внимания исследователей тех из них, которые находятся в динамическом состоянии, или имеют другие отличительные от устоявшегося восприятия сущностные характеристики. Документоведческие взгляды А.А. Введенского отражают особенность этого момента.

Ключевые слова: документоведение, источниковедение, дипломатика, документ, источник